

Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi

Turkey Journal of Theological Studies

[Tiad-2017]

[Tiad], 2022, 6 (1): 345-371

**Modernleşme Sürecinde Tasavvuf ve Günümüzde Tasavvuf
Kültürünün Taşıyıcıları**

Sufism in the Modernization Process and Bearers of Sufi Culture Today

İbrahim KAYGUSUZ

Dr., Milli Eğitim Bakanlığı

Dr., Ministry of National Education

ibrahimkaygusuz@gmail.com Orcid ID: 0000-0001-9682-751X

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received : 19.03.2022
Kabul Tarihi / Accepted : 29.04.2022
Yayın Tarihi / Published : 26.06.2022
Yayın Sezonu : Haziran
Pub Date Season : June

Atf/Cite as: Kaygusuz, İbrahim. " Modernleşme Sürecinde Tasavvuf ve Günümüzde Tasavvuf Kültürünün Taşıyıcıları". Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi. 6/1 (Haziran 2022): 345-371. <https://doi.org/10.32711/tiad.1090356>

İntihal/Plagiarism: Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by Turnitin.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (İbrahim KAYGUSUZ).

Yayıncı / Published by: Mustafa YİĞİTOĞLU

Modernleşme Sürecinde Tasavvuf ve Günümüzde Tasavvuf Kültürünün Taşıyıcıları

Öz

Modernleşme, on yedinci yüzyılda Avrupa'da başlayan, aydınlanma kültürünü ve kapitalizmin hayat tarzını dünyaya yayan toplumsal bir yaşam tarzıdır. Modernleşme ile birlikte başlayan çoğulculuk ve bireyselleşme süreçleri dinî bütünlükte ve kurumlaşmış dindarlıkta bir gevşeme ortaya çıkarmıştır. Modernleşmenin dinin anlam dünyası üzerindeki sarsıcı etkisi tasavvuf hareketlerinin geleneksel yapılarını ve kurumsal kimliklerini zayıflatmış ve fertle devlet arasındaki bu ikincil yapıların sosyal fonksiyonlarını yerine getirme becerilerini zayıflatmıştır. Çalışmada modernleşme sürecinin tasavvuf hareketleri üzerindeki etkisi ve günümüzde bu kültürün taşıyıcılarının kimler olduğu problemine odaklanılmıştır. Çalışmanın amacı, bilinç kalıpları içerici ve davranışları yönlendirici bir paket olarak gelen modernleşme sürecinin geleneksel dinî kurumlar üzerindeki dönüştürücü etkisini anlamaktır. Tarama yöntemiyle elde edilen nitel verilerin Berger ve Luckmann'ın tezleri çerçevesinde ele alındığı bu çalışmada, Cumhuriyet dönemi ile birlikte geleneksel formları aşan, modern kamusal yapılarla uyumlu ve bireyselleşmeyi belli düzeyde hoş gören yeni dinî grupların ortaya çıktığı ve bu grupların günümüzde tasavvuf kültürünün paydaş taşıyıcıları olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Tasavvuf Kültürü, Tarikatlar, Dinî Cemaatler, Modernleşme.

Sufism in the Modernization Process and Bearers of Sufi Culture Today

Abstract

Modernization is a social life style that started in Europe in the seventeenth century and spread the culture of enlightenment and the lifestyle of capitalism to the world. Pluralism and individualization processes that started with the modernization have revealed a relaxation in religious integrity and institutionalized religiosity. The shocking effect of modernization on the meaning of religion has weakened the traditional structures and institutional identities of Sufi movements. It has also weakened the ability of these secondary structures, which are between the individual and the state, to fulfill their social functions. This study focuses on the effect of modernization on the Sufi movements and who the bearers of this culture are today. This study aims to understand the transformative effect of the modernization process, which comes as a package that includes patterns of consciousness and directs behaviors, on the traditional religious institutions. Qualitative data obtained through screening method were discussed within the framework of Berger and Luckmann's theses. In the study, it has been concluded that new religious groups have emerged with the Republic period, which surpass traditional forms, are compatible with modern public structures and tolerate individualization at a certain level, and that these groups are the stakeholder bearers of Sufi culture today.

Keywords: Sufism, Sufi Culture, Religious Orders, Religious Groups, Modernization.

Giriş

Tasavvuf, Kur'an ve sünnetin belirlediği, İslam'ın ahlakî esaslarının bireyler tarafından içselleştirilerek, o ilkelere uygun şekilde yaşanmasıdır. Tarikat, tasavvufun kurumsallaşması ve itikat alanına ait temel esasların pratize edilmesidir. Âdâb ve erkân, kurumsallaşan tasavvufun (tarikât) pratikleridir. Tarikat pratikleri, temel referansları olan ayet ve hadislerden içtihat yoluyla çıkarılmıştır. Bu içtihatlar genellikle tarikâtların kurucu aktörlerine veya saff-ı evvel önderlerine (şeyhlerine) aittir. Tarikat kurumunun pratiğe dönük ritüel, sembol ve metaforları bu içtihatların ürettiği sonuçlardır.

Kur'an ve sünnet çerçevesinde temel dinî değerleri pratikleştirerek toplumsal hayata taşıyan ve kurumsallaştıran tarikâtlar tarihî süreçte birçok değeri işlevselleştirmiştir. Bu değerlerden bazıları şunlardır: İbadet, tevbe, zikir, kanaat, tevekkül, sabır, ihlas, şükür, rıza, takva, dürüstlük, merhamet, dayanışma, alçakgönüllülük, diğerkâmlık, af, infak, ihsan. Bu temel değerler İslam toplumlarında yerleşik geleneklere dönüşmüş ve kültürün önemli öğeleri haline gelmiştir. Yüzyıllarca devam eden bu kültürün güncel yansımaları din sosyolojisi açısından önem arz etmektedir.

Berger'in teori öncesi süreçte "kurumun kendisi" olarak kabul ettiği anlam çerçeveleri (zühhd, dürüstlük, merhamet, yardımlaşma, vb.) tarikâtlarda İslâmî pratiklerin kurumsallaşmasını besleyen temel değerlerdir.¹ Örneğin Kur'an'da "zahidin" olarak dile getirilen ve kâmil insan olma yolunda önemli bir aşamayı dile getiren "zühhd" bir anlam çerçevesi olarak kişinin bireysel ve toplumsal hayatını önemli düzeyde etkileyen bir temel değer ve pratik olmuştur. Tarikat, bu pratiği kurumsallaşma düzeyine taşıyarak yaşatmaya devam etmiştir. Tarikâtlara ait tekke, zâviye, Mevlevihane gibi mekânlarda ve tarikat mensubu bireylerce yaşatılan zühhd, dünya hayatının hazlarından uzaklaşmayı ve ona esir olmamayı hedeflemektedir.

İslam tarihinin zühhd ve tasavvuf dönemlerinde kültürel coğrafyalara ve tutumlara göre çeşitli mektepler ortaya çıkmıştır. Zühhd döneminde Medine, Basra, Kûfe ve Horasan mektepleri ortaya çıkarken tasavvufun teşekkül devrinde (III/IX. yüzyıldan itibaren) Bağdat, Şam, Horasan, Maveraünnehir, Mısır ve Endülüs mektepleri ortaya çıkmıştır.

Zühhd, tasavvuf ve tarikat dönemlerinde temel amaç gündelik hayatın ayrılıklarını ortadan kaldırmak ve "ben" yerine "biz" duygusunu yerleştirmek olmuştur. Allah katında nefsin yok edilmesi ve yoklukta varlığın bulunması amacı etrafında şekillenen tasavvufun mücerret tarafı bir yana, pratiğe açılan

¹ Peter L. Berger, "Kutsal Şemsiye Dinin Sosyolojik Teorisinin Ana Unsurları", Çev. Ali Coşkun (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015), 95; Peter L. Berger, "Dini ve Toplumsal Kurumların Değişimi", Toplum Bilim Yazıları I, Der. ve Çev. Adil Çiftçi (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002), 130-131.

yüzü sosyolojik muhayyile için önem arz etmektedir. Tarihin farklı dönemlerinde müşşitlerin (pir, şeyh) etrafında halkalanan fertler büyük tarikat hareketlerinin ortaya çıkışına vesile olmuşlardır.²

VI/XI. yüzyıldan itibaren geniş bir meşruiyet alanı kazanmaya başlayan ve Müslüman toplumların gündelik hayatında görünür duruma gelen tasavvuf Selçuklu ve Osmanlı devletlerinde saygınlık kazanmış ve bugüne kadar varlığı devam eden izler bırakmıştır. Tasavvuf özellikle IX/XV. yüzyıldan itibaren gücü temsil eden Müslüman devletlerde merkezî konuma yerleşmiş ve büyük ilgi görmeye başlamıştır.

Modernleşme süreci tasavvufun sosyo-politik konumunu doğrudan etkilemiştir. Sürecin ortaya çıkardığı çoğulculuk ve bireyselleşme, Müslüman devletlerin merkezî konumuna yerleşen tasavvufun bu konumunu kaybetmesini ve yeni toplumsal şartlara uygun bir konum elde etmesini beraberinde getirmiştir.

Tasavvuf hareketlerinin günümüzde geleneksel rollerini hangi düzeyde korudukları, kültür ve kimliklerini ne derece muhafaza ettikleri ve modern dönemlerde toplumda nasıl karşılık gördükleri önemlidir. Modernleşme ve sekülerleşme süreçlerinin geleneksel tasavvufun mekân merkezli (tekke, zaviye, dergâh, türbe vb.) varoluşsal gücünü zayıflatıp zayıflatmadığı, geleneksel formları aşarak modern kamusal yapılarla uyumlu ve bireyselleşmeyi belli düzeyde hoş gören yeni dinî cemaat yapılanmalarının günümüzde tasavvuf kültürünün taşıyıcıları ve yeni paydaşları olup olmadıkları sosyolojik bir problem olarak görülmektedir.

Toplumsal dünyayı anlamaya yönelik sosyoloji, toplumun nesnel gerçekliği ve pratik yönü kadar metafizik boyutunu da araştırmaktadır. Tasavvuf, toplumun hem nesnel ve gündelik hayatı hem de metafizik boyutu ile ilişkili bir olgudur. Bu anlamda sosyoloji tasavvufun sosyal varlık yönlerini araştırırken toplumu hem nesnel hem de ontolojik boyutlarıyla gözleme imkânı sağlamaktadır. Tasavvuf sosyolojisi, tasavvufu sosyolojik muhayyile içinde kavramaya yönelmekte, tasavvufun nasıl bir toplum bilinci geliştirmeye çalıştığını ve hangi uygulama pratikleri ortaya koyduğunu keşfetmeye çalışmaktadır.³

Coğrafyalara özgü toplumsal özelliklerin tasavvufu nasıl şekillendirdiği, tarihî ve toplumsal değişimlerin tasavvufa nasıl yansıdığı, bir özne olarak tasavvufun

² Sabri F. Ülgener, "Zihniyet ve Din İslam Tasavvuf ve Çözölme Devri İktisat Ahlakı" (İstanbul: Der Yayınları, 1981), 74-75.

³ Ergün Yıldırım, "Sufî Sosyoloji Maneviyatın Toplumsal Varoluşu" (İstanbul: Beyan Yayınları, 2021), 9.

toplumları hangi düzeyde etkilediği, genelde İslam coğrafyası özelde Anadolu coğrafyası açısından önem arz etmektedir. Tasavvuf hareketlerinin grupsal kimliklerini ve sosyal benliklerini nasıl inşa ettikleri, süreç içinde hangi dönüşümler geçirdikleri, tarikat formuna bürünmelerinde temel etkenlerin neler olduğu, modernleşme süreci ile birlikte nasıl bir grup ve cemaat formuna dönüştükleri ve nihayetinde bu kültürün güncel taşıyıcılarının kimler olduğu sosyolojik açıdan önem arz etmektedir.

Modernleşme sürecinin tasavvuf hareketleri üzerindeki etkisi ve günümüzde bu kültürün taşıyıcılarının veya paydaşlarının kimler olduğu problemine odaklanan bu çalışmada modernleşme sürecinin tarikatlar üzerindeki etkisi tarihî bağlamda Osmanlı Devleti ile sınırlandırılarak ele alınmıştır. Çalışmada Berger'in, "modernleşmenin hem davranışları yönlendirici hem de bilinç kalıplarını içerici bir paket olarak gelenekselleşen dinî kurumsallaşmaları doğrudan etkilediği" yönündeki tezi, tasavvuf hareketlerinin Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde yaşadığı dönüşümler bağlamında anlaşılması amaçlanmıştır.

Çalışmanın alt amacı ise tasavvufa ait kadim kültür ve irfanın modernleşme süreci ile birlikte -özellikle Cumhuriyet sonrasında- yeni dönemin dinî cemaatleri tarafından da paylaşılıp paylaşılmadığının açığa kavuşturulmasıdır. Luckmann'ın, "dinin kurumsal bir kimlikle bireyin davranışları için koyduğu normların modernleşme süreci ile birlikte dönüşüm yaşadığı" yönündeki tezinin de refere edildiği bu çalışmada tarama yöntemine uygun olarak ilgili literatür taranmış ve nitel veriler Berger ve Luckmann'ın tezleri çerçevesinde ele alınmaya çalışılmıştır.

Tasavvuf olgusu ile ilgili sosyolojik tartışmalar giderek artmaktadır. Tasavvufun sosyolojik yorumu bağlamında özellikle Sabri Ülgener'in *Zihniyet ve Din İslam Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı* adlı eseri ile Erol Güngör'ün *İslam Tasavvufunun Meseleleri* adlı eseri dikkat çekmektedir. Tasavvufun sosyolojik bağlamını derinleştiren Şerif Mardin'in *Türkiye'de Din ve Siyaset, Bediüzzaman Said Nursi Olayı Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişim* ve *Din ve İdeoloji* adlı eserleri ise bu geleneğin devamı bağlamında önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Bu noktada Ahmet Yaşar Ocak'ın tarihsel bağlamı baskın ama hayli sosyolojik veri sunan çalışmaları da kıymet arz etmektedir. Konu ile ilgili oldukça yeni bir literatürün de ortaya çıktığı görülmektedir. Ergün Yıldırım'ın *Sufî Sosyoloji Maneviyatın Toplumsal Varoluşu* çalışması ile Selim Sözer'in *Modernleşme Sürecinde Geleneksel Dinî Gruplar İskenderpaşa Cemaati Örneği* adlı Doktora çalışması bunlardan ikisidir. Fakat tasavvuf sosyolojisi tartışmalarında çözülmesi önem arz eden daha spesifik bir problem alanı karşımıza çıkmaktadır. Bu, modernleşme ve tasavvuf ilişkisidir. Berger ve Luckmann gibi önemli sosyologların modernleşme-din bağlamında gerçekleştirdikleri sosyolojik tartışmaların modernleşme-tasavvuf özelinde genişletilerek sürdürülmesi alana önemli düzeyde katkı sağlayacaktır. Çalışmanın bu noktada literatüre katkı sağlayacağı umulmaktadır.

1. Tasavvuf

Tasavvuf, zühd, güzel ahlak, kalp temizliği, nefis ile mücadele, kitap ve sünnete sarılmak, Allah'a tam teslimiyet, Hakk'a vuslat, İslam'ın ruh hayatı, batın ilmi ve havassa ait ledün ilmidir.⁴ Aslında Müslümanın dinin emirlerini öğrenip ona göre yaşaması, nefis ve şeytana karşı mücadele etmesi aynı zamanda büyük cihaddır.⁵ Tasavvuf metinlerinde aşağı yukarı benzer karşılıkları olan bu ıstılahların ve makamların bütün ehl-i sünnet çizgisindeki tarikatlarda geçerli olduğu görülmektedir.⁶

⁴ H. Kamil Yılmaz, "Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar" (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 28-29.

⁵ Yasin Yılmaz, "Cihad Kavramı ve Hz. Peygamber'in (Sav) Mekke İle Medine'deki Uygulamaları", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 22 (2013), 285-307.

⁶ Kelâbâzî'ye göre tasavvuf denilince akla gelen ıstılahlar ve makamlardan bazıları şunlardır: Tevbe, sabır, fakr, tevazu, havf, takva, ihlas, şükür, tevekkül, rıza, zikir, üns, kurp, ittisal, muhabbet, vect, galebe, fena-beka, firaset, gayretullah ve sema. Kuşeyrî'nin dikkat çektiği tasavvufa ait tabir ve ıstılahlardan bazıları ise şunlardır: kabz-bast, heybet-üns, cem-fark, gaybet-huzur, sahv-sekr, zevk-şürp, mahv-ispat, setr-tecelli, kurp-buut ve şeriat-hakikat. (Kelâbâzî, "Doğuş Devrinde Tasavvuf Ta'arruf", Haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1992), 141-220; Abdülkerim Kuşeyrî, "Kuşeyri Risâlesi Sufilerin İnanç ve Ahlakı", Terc. Dilaver Selvi (İstanbul: Semerkand Yayıncılık Yeni Şafak Kültür Armağanı, 2009), 114-137).

“Sûfî” ve “tasavvuf” kavramlarının kökü hakkında çeşitli iddialar bulunmaktadır. Kelimenin kökenini Ashab-ı Suffe’ye* bağlayanlar olduğu gibi, mütevazı, aşk ehli anlamlarını yükleyenler de olmuştur. Tasavvuf kelimesinin Arapça dil bilgisi kurallarına uygunluğu bakımından kabul gören anlamı yün (sûf) giymektir. Kavramın ön safta durmaya işaret eden “es-saff-ı evvel”, cahiliye döneminde kâbe’ye hizmet eden “beni sûfe”, temizlik, saflık anlamına gelen “safa/safv”, Yunanca hikmet anlamına gelen “sofos” veya bilgi anlamına gelen “sophia” dan türetildiği tasavvuf kitaplarında yer almaktadır.⁷

Tasavvufun İslam mistisizmi olduğunu ve bunun Hristiyanlık, Yahudilik veya Hindu mistisizmi olmadığını dile getiren Güngör’e göre, İslam mistisizmi belli bir iç tecrübe ve belli bir bakış açısını dile getirmektedir. Bu bakış acısı Müslümanlığa ait hayat tarzıdır. O’na göre İslam mistisizminin amacı belli bir felsefî düşünce sistemini savunmak değil ahlaklı, samimi olmayı ve Allah’a karşı bağlılığı ifade etmektedir.⁸ Bu bağlamda İslam mistisizmi olan tasavvuf,⁹ Musevilikteki aşırı dünyevîlikten ve Hristiyanlıktaki aşırı uhrevîlikten yani ruhbanlık ve keşişlikten uzaktır.

Ülgener İslam tasavvufunu değerlendirirken ilk ve öz İslam’dan geniş bir kavisle İslâm mistisizmine sapan bir yol kavşağının varlığından söz etmektedir. Ona göre bu, içe/derine kapanışın uzun ve zahmetli yoludur. Hareketin başını çeken güçlü akım olarak tasavvuf Orta Asya kısmen Hint ve İran karışımı inançların** İslâmî unsurlarla yoğruluşundan vücut bulmuştur. Tasavvufa -Şia bir yana- Sünnî ulemanın başını çektiği iktidar kervanına karşı güçlü ve silkeleyici bir protesto hareketi demek de yanlış değil.¹⁰

Tasavvufun başlangıcını Hz. Peygamber’e kadar uzatan yaklaşımlara göre tasavvuf, ilhamını Kur’an’dan almaktadır. Tasavvuf zincirinin ilk halkası olarak Hz. Peygamberi gören bu yaklaşım, Hz. Muhammed’in miraca çıkışını sûfîler için Allah’ın huzuruna manevi yükselişin ilk örneği olarak kabul etmektedir. Yaklaşımına göre tasavvuftaki bâtnî hikmet, Hz. Peygamber’in

* Vakitlerini daha çok Kur’an ve hadis müzakeresi ile geçiren sahabiler.

⁷ Kelâbâzî, 53; Kuşeyri, 308-309; Abdalbâki Gölpınarlı, “100 Soruda Türkiye’de Mezhepler ve Tarikatlar” (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1969), 9; Ahmet T. Karamustafa, “Tasavvufun Oluşumu” (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017), 12-13; Mustafa Kara, “Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi” (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1999), 27; Eva de Vitray-Meyerowitch, “Hz. Mevlâna ve İslam Tasavvufu”, Terc. Mehmet Aydın (Konya: Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2012), 85; Hülya Küçük, “Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihine Giriş” (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 2-30; Ahmet Cahit Haksever, “Tasavvuf Tanımları”, Tasavvuf El Kitabı (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 13-14.

⁸ Erol Güngör, “İslam Tasavvufunun Meseleleri” (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2011), 15-17.

⁹ Küçük, 24.

** İlk Yunan ve Hristiyan etkilerini de dile getirmek gerekmektedir.

¹⁰ Ülgener, 73.

damadı ve amcasının oğlu Hz. Ali'ye aktarılmıştır. Aslında bu yaklaşım İslam tasavvuf tarihinin bilinen temel kabulü olup günümüze kadar varlığını devam ettirmiştir.¹¹

İbadetlerin ve iyiliklerin niyet ve ihlas gibi kalbî hasletlerle değer kazanması, vicdanda derin dinî kaygı ve sorumluluk duygusunun (takva) hâkim kılınması, nefsin saptırıcı eğilim ve ihtiraslarına (heva) karşı uyanık kalınması gibi konularda yapılan uyarılar, İslam dünyasında tasavvufî hayatın gelişmesine yol açmıştır.¹² Kur'an ve sünnetin ortaya koyduğu bu hayat tarzına uygun şekilde yaşamaya II/VIII. yüzyıldan itibaren "tasavvuf" denilmeye başlanmış, bunu benimseyip uygulayan kişilere de "sûfî" denilmiştir.

Tasavvuf hareketinin ortaya çıkışında rol oynayan önemli bazı sosyal ve siyasî gelişmeler dikkat çekmektedir. III/IX. yüzyıla kadarki tasavvuf hareketleri zühd ile ön plana çıkarken asıl sûfî hareket, bu yüzyıldan itibaren canlılık kazanmaya başlamıştır.¹³ Bu döneme ait lüks ve israf içerikli hayat tarzına karşı İslâm mutasavvıflarının piri sayılan Hasan-ı Basrî'nin (ö. 110/728) tutumu dikkat çekmiştir.* Dört Halife Devri'nden sonra başlayan Emevî saltanatı, İslam Devleti'ni bir dünyevî imparatorluk hâline getirmiş ve Hz. Peygamber zamanının idealist ve kanaatkâr İslâm hayatı yerine Şam'ın kozmopolit atmosferi geçmiştir. Fetihlerin getirdiği servet, şaşaalı bir saray hayatını doğurmuş, gelir seviyesindeki yükselme eskiye nispetle sefahat sayılan bir hayatın yayılmasına yol açmıştır.¹⁴ Bu durum Hasan-ı Basrî'nin de içinde bulunduğu büyük bir kitlenin tepkisini çekmiş ve böylece fakrı, kanaatkârlığı ve dünyevi tutkulara karşı ahiret azabının korkusunu ön plana çıkaran tasavvuf hareketi ortaya çıkmıştır.

¹¹Annemarie Schimmel, "İslamın Mistik Boyutları", Çev. Ergun Kocabıyık (İstanbul: Alfa Yayınları, 2018), 43; Mustafa Kara, "Türk Tasavvuf Tarihi Araştırmaları Tarikatlar Tekkeler Şeyhler" (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005), 59; Martin Van Bruinessen, "Ağa Şeyh Devlet" (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003),316-317; Mim Kemal Öke, "Dervişin Sema Defteri" (İstanbul: Sûfî Kitap, 2016), 57.

¹² Haksever, 223.

¹³ Güngör, 144.

* Aslında Hasan-ı Basrî 'den önce tasavvufî geleneğin manevî atalarından da kabul edilen Hz. Peygamberin ashabından Ebû Zer el-Gıfârî (ö. 32/653)'nin itirazları dikkat çekmektedir. Gıfârî'nin Şam valisi Muaviye b. Ebî Süfyan'ın bazı harcamalarına ve Müslümanların ihtiyaç fazlası mallarını Allah yolunda sarf etmeyip biriktirmelerine (kenz) şiddetle itiraz etmesi ve Medine'ye gelerek halife Hz. Osman'a şikâyet etmesi hatta onunla da anlaşamayarak Medine dışında bir yerde yaşaması bu geleneğin daha erken dönemde başladığını göstermektedir. (Abdullah Aydın, "Ebû Zer el-Gıfârî", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10: 266-269; Schimmel, 46).

¹⁴ Schimmel, 67-68; Güngör, 144.

Hasan-ı Basrî'nin din olgusuna yaklaşımı ehl-i sünnet çizgisindeki fakihlerin veya müfessirlerin fikirlerinden farklı değildir. Sonraki dönemlerde tasavvuf adı altında şekillenen batınî yorum ve tavırlara bakıldığında Hasan-ı Basrî sûfilikten çok ulemâ zümresinden sayılmalıdır. Onun bir mutasavvıf olarak ayırt edici özelliği kalbe önem vermesi, nefis muhasebesi yoluyla günahtan kaçınması/kaçındırması, insanları dünyaya aldanmamaları için uyarması gibi Kur'an'ın normatif esaslarına ait bir çizgide davranış kalıpları sergilemesidir. Hasan-ı Basrî'nin bu tavrı, tabiat dışı/duyu dışı âlemle temas veya yaratıcı ile bir olma gibi mistik ve batınî akımlarla benzerlikler gösteren sonraki dönemlere ait sûfî davranış kalıplarından önemli düzeyde ayrışmaktadır.¹⁵

Tasavvuf olgusunu sadece imparatorluk dönemlerine ait servetlerin ürettiği arzu edilmeyen tutumların karşıt kutbu olarak görmenin ötesinde, çok yönlü bir sosyolojik perspektife ihtiyaç vardır. Öncelikle sûfilığın, İslâm dünyasındaki dinî doktrin birliğinin sarsıldığı zamanlarda bu birliği sağlama gayretini temsil ettiği ifade edilebilir. Öte yandan hem dünyada yaşanan tarihî değişimler hem de İslam toplumlarında yaşanan dâhili olaylar tasavvuf hareketlerinin ortaya çıkışını ve şekillenişini etkilemiştir. Sûfilığın çeşitli tarihî dönemlerde yaşanan siyasî ve sosyo-ekonomik buhranların sonucu değil, bu buhranlara karşı bir reaksiyon olarak ortaya çıktığı bilinmektedir. Bu anlamda merkezi otoritelerin sarsıldığı dönemlerde sivil teşkilatların resmi fonksiyonları üstlenmesi ve bu bağlamda fütüvvet organizasyonları ile tasavvuf arasında yaşanan sıkı münasebetler bu durumun bir yansıması olarak görülmelidir. Çünkü Anadolu şehirlerinde esnaf ve zanaatkâr toplulukları fütüvvet (ahi) adı ile birer tarikat havası sürdürmüşler ve temsil ettikleri ahlak anlayışı ile tasavvufun tamamlayıcı cüz'ü olmuşlardır. Benzer şekilde tasavvufun XV. yüzyılın sonundan itibaren durgunlaşma dönemine girmesi, tasavvuf-siyasî istikrar ilişkisinin bir göstergesi olarak görülmelidir¹⁶

Sohbet ve zikir için bir araya gelen tasavvuf erbâbı zaman zaman inzivaya çekilmek için II/VIII. yüzyıldan itibaren hankâhlar kurmaya başlamıştır. Sonraki dönemlerde dergâh, tekke, zâviye gibi isimlerle de anılan bu tasavvuf merkezlerinin düzenli şekilde çalışması ve maksadına uygun faaliyetlerde bulunması için birtakım kurallar, adap ve erkân ortaya çıkarılmış ve bununla ilgili kitaplar kaleme alınmıştır. Hankâhların belli dönemlerde medresenin işlevlerini de üstlendiği, buralarda tasavvufî eğitimin yanı sıra tefsir, hadis, fıkıh, akaid, Arapça gibi çeşitli dallarda dersler verildiği, ayrıca zamanla

¹⁵ Güngör, 55-56.

¹⁶ İrfan Gündüz, "Osmanlılarda Devlet Tekke Münasebetleri" (Ankara: Seha Neşriyat, 1989), 97; Ülgener, age, 89; Güngör, 158-162.

yanlarına kütüphane, derslane, misafirhane, tabhane, şifahane vb. birimler eklenerek değişik fonksiyonlar icra ettiği görülmektedir.¹⁷

2. Kültürel Coğrafyalar ve Tasavvuf Mektepleri

II/VIII. yüzyıllarda Arap yarımadasından çıkarak kadim din ve mistik geleneklerin yaygın olduğu Irak, Şam, Horasan, Maverâünnehir, Mısır, Mağrip ve Endülüs'ü fetheden Müslümanlar bu coğrafyalarda çeşitli insanlarla kültürel etkileşime girmiştir. Müslümanlar onlara İslamiyet'in değerlerini öğretirken, İslam'ı seçenler öğrenme süreçlerinde önceki inanç ve kültürlerinden pek çok unsuru beraberinde getirmişlerdi. Bu ilişki zamanla Müslümanlar arasında farklı din anlayışları ortaya çıkarmıştır. Emevîlerin sürdürdüğü sosyal politikalar da bu farklılıkların güçlenip derinleşmesine, dinî ve siyasî fırkalaşmalara, zühdi tepkilere zemin hazırlamıştır.¹⁸ Zühdden sonraki tasavvuf devrinin teşekkülünde de benzer sosyal politikaların, bazı fıkıh ekollerinin şekilci ve Mutezilenin rasyonalist yorumlarının etkisi büyük olmuştur.¹⁹

Bazı yaklaşımlara göre tasavvuf dönemi, Nişabur'da zühde dayalı Kerramiliğe bir tepki olarak ortaya çıkan "Melamîlik" hareketi ile kaynakları farklı olup Horasan bölgesine yerleşen Irak kökenli "sûfî" hareketinin kaynaşmasıyla birlikte başlamıştır. Bu anlamda tasavvufu Irak merkezli "zühhd hareketi" ve ilahî aşk ve cezbeyi ön plana çıkararak "İran/Horasan mektebi" olarak ikiye ayırmanın yanıltıcı olabileceğine dikkat çekilmektedir. Bu yaklaşıma göre Melamîlik, Horasan tasavvufu ile tasavvuf da Horasan mektebiyle özdeşleştirilemez. Bu bağlamda anlayış ve coğrafya merkezli ayrımlara gitmek de doğru olmayabilir.²⁰

Tasavvufun müstakil bir ilim olarak ortaya çıktığı yıllara kadar, iyi bir Müslüman'da bulunması gereken inanç, ibadet, ahlak ve adaba dair özelliklerin hepsine birden zühhd denilmiştir. Fakat her mezhebin buna sahip çıkmasıyla zahit kavramı yıpranmış ve yerine yeni bir kavram olan tasavvuf geçmiştir. Bu yeni kavramın ömrü zühhd kavramından daha uzun, muhteva ve etki alanı ise

¹⁷ Haksever, 224.

¹⁸ M. Necmeddin Bardakçı, "III-IV/IX-X. Yüzyıllarda Tasavvufun Teşekkül Süreci", İslam Tasavvufunun Teşekkülüne Dair Araştırmalar, Ed. Necmeddin Bardakçı (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, 2017), 1.

¹⁹ Güngör, 19-149.

²⁰ Ahmet T. Karamustafa, "Yesevîlik, Melametîlik, Kalenderîlik, Vefâ'îlik ve Anadolu Tasavvufunun Kökenleri Sorunu", *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler*, Haz. Ahmet Yaşar Ocak (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 85.

daha derin ve geniş olmuştur. Bu bağlamda takva ve zühd dâhil, iyi bir Müslüman'dan beklenen hasletler tasavvuf, bu hasletlere sahip kişiler de sûfî olarak anılmıştır.²¹

Asr-ı saadet sonrasında başlayan zühd hareketi ile II/VIII. yüzyıldan sonra gelişen tasavvuf hareketleri "coğrafya, kültür ve tutumlar" a bağlı olarak çeşitli mekteplere ayrılmıştır. Zühd döneminin mektepleri Medine, Basra, Kûfe ve Horasan olmuştur. III//IX. yüzyıldan itibaren nazariyesini oluşturmaya başlayan tasavvufun teşekkül devrinde ise yine sûfîlerin yaşadığı bölgelerden hareketle çeşitli tasavvuf mektepleri tasnifleri yapılmıştır. Bunların başında Bağdat, Şam, Horasan, Maverâünnahir, Mısır ve Endülüs mektepleri gelmektedir.

Tasavvuf tarihinde asr-ı saadetten başlayarak tabiîn ve Tebeu't-tâbiîn Devri'ni kapsayan ve Horasanlı ünlü zahit Şakîk-ı Belhî'ye (ö.194/809) kadar devam eden hicrî iki asırlık zühd hareketinin besleyici temel unsurları Kur'an ve sünnettir. Fakat özellikle Hz. Osman Devri'nden itibaren ortaya çıkan olaylar, Emevî yönetiminin keyfi uygulamaları ve bunların psikolojik ve sosyal yansımaları, zühd hareketini şekillendiren önemli unsurlardır.²²

V/XI. yüzyıllar tasavvufun zühd olmaktan çıkıp, mistik bir karaktere büründüğü bir dönemdir. Bu dönem, tasavvufun bir ilim olarak teşekkül etmeye başladığı, temellerinin atılıp prensiplerinin belirlendiği, büyük mutasavvıfların yetişmeye, tasavvuf klasiklerinin yazılmaya ve böylece sûfîlerin toplumda müstakil bir sınıf oluşturmaya başladığı bir dönemdir. Bu dönemde ruhî ve batnî bazı hâller, ruh tasfiyesi, Allah'a vusul, marifeti elde etme gibi konular, artık herkesin anlayamayacağı terimlerle ifade edilmeye başlanmıştır.²³

Bu dönemde sûfîler kendilerine özgü bir meşrep ve terminoloji geliştirmişlerdir. Zühdden tasavvufa geçişin önemli isimlerinden olan Cafer-i Sâdık makamları ve halleri tanımlayan ilk kişi olmuştur. O, insanları avam, evliya ve enbiya olarak üçe ayırmıştır. Bu dönemde yetişmiş olan önemli bazı kişiler şunlardır: Ma'rûf-i Kerhî [ö. 200/815-16 (?)], Bişr el-Hâfî (ö. 227/841), İbrâhim el-Havvâs (ö. 291/904), Zünnûn el-Mısrî (ö. 245/859-860), Bâyezîd-i Bistâmî (ö. 261/874-875), Hamdûn el-Kassâr (ö. 271/884), Cüneyd el-Bağdadi (ö. 297/909), eş-Şiblî (ö. 334/946) ve Hallâc (ö. 309/922). Sonraki dönemlerde

²¹ Himmet Konur, "Zühdden Tasavvufa Geçiş", Tasavvuf'un Gelişimi, Tasavvuf El Kitabı (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 138-139.

²² Schimmel, 171; Ali Bolat, "Tasavvufun Doğuşu", Tasavvuf El Kitabı (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 109; İbrahim Sarmış, "Teorik ve Pratik Açısından Tasavvuf ve İslam" (İstanbul: Ekin Yayınları, İstanbul, 1997), 47-51.

²³ Küçük, 213.

tasavvufa damgasını vuran Kuşeyrî (ö. 465/1072-73) ve Gazzâlî (450-505/1058-1112) gibi kişiler de bu dönemde yetişmiştir.²⁴

3. Tasavvufun Kurumsallaşması ve Müslüman Devletlerde Merkezi Konuma Yükselmesi

Tasavvufta imana ve itikada ait kalbi yönelimler ve soyut kabuller ön plandadır. Bu yönelimlerin müşahhaslaşarak uygulanmasında tarikat yapılanmalarının önemli rolü olmuştur. Tarikatlar, itikat dairesine ait kabullerin soyuttan somuta yansımaları, pratiğe dönüşmesi ve kurumsallaşmasıdır.

Tarikatların ortaya çıkışı, başlangıçta tabii olarak bir araya gelen insanların, daha sonra yarı şekli bir organizasyon kazanmaları ile gerçekleşmiştir.²⁵ Tasavvuf, tatmak, yaşamak ve manevi tecrübe ile anlaşılan hâl ilmi olarak kabul edilmektedir. Tasavvuf bilgisinin konusu marifetullahtır. Bu bilgi bir hoca (üstat) nezdinde ve onun terbiyesi altında öğrenilmektedir. Mürşit ya da şeyh, Hz. Peygamber'e kadar ulaşan kesintisiz bir silsileye sahip olmalıdır. Tasavvuf kitabî bir ilim değil, akıl-üstü kalp ve vicdan ilmidir. Tasavvuf, şehadet âlemi gibi gayb âleminde de bahsetmektedir. Tasavvufa tarikat denilen ve Allah'a götüren özel yollarla girilmektedir.²⁶

Tasavvuf, toplumun gündelik yaşam bilgileri, kabulleri ve değerleri olarak düşünüldüğünde, tarikat bu bilgiler ve kabuller üzerine inşa edilmiş bir nesnelığe karşılık gelmektedir. Bu nesnel durum kurumsallaşmadır.²⁷ İslamî pratikleri kurumsallaştıran tarikat olgusu, İslam'ın tarihî sürecinde zühd ve tasavvuf süreçlerinden sonraki üçüncü aşamadır.

İslam toplumlarının gündelik hayatında yerleşik olan bilgilerin ve değerlerin dayandığı temel referans Kur'an ve sünnettir. Zühd ve tasavvuf müesseseseleşmemiş, grup düzeyine taşınmamış bireysel kabuller ve anlam çerçeveleri iken tarikat, grup düzeni sağlayıcı özelliğe haiz, somutlaşmış, müesseseseleşmiş olgusal bir tabakalaşmaya karşılık gelmektedir.

İslam tarihinde Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi'nden sonra kurum düzeyine çıkmayan fakat belirgin kimselerde bireysel bilgi ve gündelik pratik olarak var olan zühd, II/VIII. yüzyıldan itibaren sınıfsal bir duruma işaret eden

²⁴ Küçük, 213.

²⁵ Güngör, 88.

²⁶ Yılmaz, "Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar", 21-22.

²⁷ Mehmet Tayfun Amman, "Anlamak ve Arınmak: Sosyoloji ile Tasavvuf Arasında Köprülerin Kurulması" *Akademik Platform Eğitim ve Değişim Dergisi*, 1 (2017), 18-22.

tasavvuf dönemi olarak görülmeye başlanmıştır. VI/XII. yüzyıldan sonra bu sosyal inşa süreci tarikatla somutlaşmış ve kurumsallaşmıştır.

Nicholson'a göre Allah'ı arayan bir mutasavvıf/zahit kendisine salık/yolcu adını verir.²⁸ O, Hak'la bir olma yani fenafillah makamına götüren bir yolu/tarik takip ederek sırasıyla birtakım makamlardan geçmektedir. Tarikat, bu yolun kurumsallaşmasıdır. Dolayısıyla tarikatlar, İslam toplumlarında asr-ı saadet sonrası (VI/XII. yüzyıla kadar) devam eden gündelik hayatın tipleştirmelerinin kimlik kazanması, zihinsel ve pratik kabullerin rutinleştirilmesi ve değerlere dayalı eylemlerin biçimlenerek kurumsallaşmasıdır. İslam tarihinde tasavvuf, yüzyıllar boyunca sosyal müesseseleri olan tekkeler ve eğitim kurumu olan tarikatlar yoluyla toplumsal hayatı derinden etkilemiştir.

İslamî ilimlerin özü olarak ifade edilen tasavvufun hâl yönü onun haz tarafıdır. Tasavvufu ahlak şeklinde tarif edenlere göre ise o, bireylere kemal sıfatları kazandıran İslamî bir ilimdir. Yani tasavvuf insanın iç dünyasını imara ve kötü duygularını tashihe çalışan bir ahlâkî sistemdir.²⁹ Bu sistem, İslam toplumlarında bireysel davranışları şekillendirmeye dönük bir çaba içinde olmaya devam ederek zamanla kurumsallaşmaya doğru evrilmiştir.

Tasavvuf mektepleri IV/X. yüzyıldan itibaren İslam toplumlarının belli muhitlerinde yaşayan büyük sûfîlerin isimleriyle anılmaya başlanmış ve böylece ilk tarikat oluşumları ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu yüzyıllarda Nişabur, Mısır, Şam ve Bağdat gibi muhitlerde tasavvuf mekteplerinin önemli simaları yaşamıştır. Bu simalara ait takipçilerin artmasıyla birlikte tarikatların ilk formları ortaya çıkmıştır.³⁰ V/XI. yüzyılın ikinci yarısında yol gösterici mürşitlerin etrafında toplanma şeklinde varlığı devam eden tarikatlar VI/XII ve daha sonraki yüzyıllarda elitten halka doğru akan büyük hareketler olarak ortaya çıkmaya başlamıştır.³¹

VII/XIII. yüzyıllar tarikatların oluş (tekevvün) dönemidir. Bugünkü anlamıyla tekkesi, zaviyesi, şeyh ve mürit münasebetleriyle şekillenmiş ilk tarikatlar bu yüzyıllarda kurulmuştur. Bağdat'ta Abdül-Kâdir Geylânî (470-561/1077-1166), Basra'da Ahmet Rıfâî (ö. 578/1182), Türkistan bölgesinde Ahmet Yesevî (ö. 562/1166) bu dönemde yetişen ilk tarikat kurucularıdır.³² Tasavvufun bu yüzyıllarda pratik bakımdan gelişmesi, teorik bakımdan gelişmesine denktir.

²⁸ Reynold A. Nicholson, "İslam Sufileri", Çev. Mehmet Dağ vd. (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978), 28.

²⁹ Yılmaz, "Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar", 17.

³⁰ Baz, 144-145.

³¹ Küçük, 311.

³² Yılmaz, "Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar", 127.

Bağlılıklar ve kendisine şeyh/mürşit (postnişin) adı verilen zirve şahsiyetler etrafında toplanmalar bu dönemde başlamış ve gitgide yaygınlaşmıştır.³³

V/XI. yüzyıllar tasavvuf ve tarikatların geniş düzlemde meşruiyet kazanmaya başladığı bir devredir. Bu meşruiyetin oluşmasında merkezi rolü Gazzâlî oynamıştır. V/XI. yüzyılın başında yaşayan ve tasavvuf tarihinde bir dönüm noktası olan Gazzâlî'nin geliştirip sistematize ettiği ehl-i sünnet tasavvufu, ondan sonra kurumsal düzeyde faaliyet göstermeye başlamıştır. Bu yüzden VI/XII. ve daha sonraki yüzyıllar, tasavvufun tarikat şeklinde müesseseleştiği çağlardır. Tarikatların tekevvün döneminin ardından tasavvufî tefekkürün en önemli simaları (İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240), İbnü'l-Fârız (ö. 632/1235), İbn Seb'in (ö. 669/1270) vb.) bu asırda yetişmiştir.³⁴

Kurumsallaşan tasavvuf hareketleri süreç içinde Müslüman toplumlarının gündelik hayatında görünür duruma gelmiş ve Müslüman devletlerin siyasal yapılanmaları ve yöneticileri üzerinde önemli düzeyde etkiler bırakmıştır. Tarikat hareketleri özellikle Selçuklu ve Osmanlı devletlerinde merkezî konuma yükselmiş ve bugüne kadar varlığı devam eden izler bırakmıştır. Örneğin Mevlevîler XV. yüzyıldan itibaren gücü temsil eden Müslüman devletlerde (Osmanlı'da II. Bayezid devrinden itibaren) merkezî konuma yerleşmiş ve büyük ilgi görmüştür.³⁵ Bu dönemde Osmanlı kamu yönetiminde yapılan hukukî ve idarî düzenlemeler sırasında Mevlevîliğe bir imparatorluk kurumu statüsü verilmiştir. XVI. yüzyılın sonlarına doğru ise Mevlevîlik bir devlet kurumu olma yoluna girmiştir. Aynı dönemlerde heterodoks bir tarikat olan Bektaşîliğin de resmen tanındığı ve merkezî yönetimin himayesine alındığı bilinmektedir. Benzer şekilde diğer bir tarikat olan Nakşibendîlik de Osmanlı Devleti himayesinde merkezî konumdadır. Sultan Abdülmecid döneminde İstanbul'da etkisi artan Nakşibendîliğin Hâlidî kolu* özellikle Ziyaüddin Gümüşhanevî (ö.1893) ile birlikte günümüze kadar devam eden önemli bir siyasi etkiye sahip olmuştur. Şeyh Ahmet Gümüşhanevî'nin sohbetlerine Sultan Abdülmecid, Sultan Abdülaziz ve Sultan Abdülhamit'in de katıldığı bilinmektedir. Nakşibendîliğin Halidî kolu on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı Devleti'nin en güçlü eğilimini temsil ediyordu. Bu tarikat İslam dünyasının geniş ölçüde kabul gören ve siyasî görev üstlenmeye istekli sûfi

³³ Bruinessen, 316; Küçük, 312-313.

³⁴ Schimmel, 147-148; Yılmaz, "Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar", 126.

³⁵ Ahmet Yaşar Ocak, "Türk Sufiliğine Bakışlar" (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 154.

* Genç yaşta aklı ve naklî ilimlerde üstün seviyeye yükselen, zekâ ve hafızası ile dikkat çeken Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'nin öncülüğünde kurulan Nakşibendîliğin önemli bir koludur.

gruplardan birisi olarak günümüze kadar bu güçlü konumunu devam ettirmiştir.³⁶

Tarikatlar Osmanlı Devleti'nde merkezi konuma geldikten sonra resmi elit, mesajlarını bu tarikatlar ve meşayih üzerinden halka iletmekteydi. Savaş, cihad, ahlak ve terbiye gibi uygulama alanlarında da tekke, zaviye ve meşayih kritik konumda idi. Devletleşme döneminde tarikatlar askerî, idarî vb. sosyal hayatın her alanında bugün çok sayıda kurumun üstlendiği görevleri üstlenmiştir. Hatta toplumun psikolojisini dengede tutma misyonu dahi adı konulmadan tarikatlara devredilmişti.³⁷

Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde seyfiye, ilmiye ve kalemiye, devletin resmi ideolojik yapıları olarak işlev görürken kurumsallaşan tarikatlar da -özellikle devletleştikleri XVI. yüzyıldan itibaren- yarı resmî ideolojik yapılar olarak işlev görmüşlerdir. Devletin resmi ideolojisi bu dört parametre üzerinden topluma aktarılmaktaydı.³⁸

4. Modernleşme Süreci ve Tasavvufun Merkezi Konumunu Kaybetmesi

Gücü temsil eden Müslüman devletlerde kurulu düzenin bir parçası haline gelen sünnî tarikatlar ulemâ gibi iktidara iştirak etmişler ve devlet katında nüfuzlarını hissettirmişlerdir. İçinde buldukları cemiyetin tipine göre çeşitli sosyal fonksiyonlar icrâ eden tarikatlar siyasî ve sosyal istikrarsızlık zamanlarında sıkıntıları bertaraf etmenin çabası içinde olmuşlar, huzur ve sükûn zamanlarında ise günümüzün vakıfları ve sivil toplum örgütleri gibi fonksiyonlar icra etmişlerdir. Sosyalleşme (yeni nesillere cemiyetin davranış normlarını yerleştirme) işi, tarikatların adeta ihtisas sahası haline gelmiştir. Özellikle yaş hiyerarşisinin ve hayat tecrübesinin çok önemli sayıldığı geleneksel cemiyet tipinde büyüklerden küçüklere intikal eden muaşeret mirası tarikat bünyesi içinde aktarılmaktaydı.³⁹

Tarikatlar uzun yıllar gündelik yaşamın ihtiyaçlarına ve fertlerin zihin dünyalarına cevap vererek toplumsal dünya ile devlet arasında bir ara kurum rolünü oynamıştı. Osmanlı Devleti'nde tarikatların İslamlaştırma, fütuhât, iskân, güvenlik ve üretimde sürekliliği sağlaması onları merkezde tutmanın

³⁶ Abdulcebbar Kavak, "Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî ve Hâlidîlik" (İstanbul: Nizamiye Akademi Yayınları, 2016), 193-196; Rüya Kılıç, "Osmanlıdan Cumhuriyete Sûfî Geleneğin Taşıyıcıları" (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2009), 35-79.

³⁷ Zekeriya Işık, "Şeyhler ve Şahlar Osmanlı Toplumunda Devlet Tarikat İlişkilerinin Gelişim ve Değişim Süreçleri" (Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2017), 38-60.

³⁸ Zekeriya Işık, "Devlet ve Tarikat Osmanlı Toplumunda Devlet Tarikat İlişkilerinin İdeolojik ve Sosyolojik Zemini" (Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2017), 172.

³⁹ Güngör, 95.

temel sebeplerinden bazıları olmuştur. Fakat modernleşme süreci ile birlikte tarikatların bu rollerle ilgili olarak işlevsiz kalması onların fert ve toplum hayatındaki güçlü konumlarını kaybetmesini beraberinde getirmiştir.

Osmanlı Devleti'nde tarikatlar, medreselere benzetilerek, ulema ve meşayih de birbirine yaklaştırılarak dönüştürülmüştür.⁴⁰ Tekke ve meşayihin ideolojik olarak medrese ve ulemaya benzetilmesi sürecinde tarikatlara çeşitli imkânlar sağlanmış ve beklentilere uygun roller verilmiştir. Örneğin tekkelerin şeyh atamalarına müdahale edilerek tarikatlara yüklenen "devletin ideolojik yapıları olma" rolleri tahkim edilmiştir.

Osmanlı padişahları genellikle tasavvuf erbabıyla ilişkisini kesmeyip tekke ve zaviyelere sahip çıkmış ve şeyhlerin itibarını korumuştur. Fakat modernleşme bu doğal ilişkiyi dönüştürmüştür. Padişah-şeyh ilişkilerinin daha farklı bir seyir izlediği bu dönemde Bektaşî tarikatı yasaklanmış (II. Mahmut dönemi) diğer tarikatlar ise sıkı bir denetime tabi tutulmuştur. Buna rağmen tarikatlar kısmen de olsa eski imtiyazlarını korumayı sürdürmüş, şeyhlerin saygınlıkları devam etmiş, tekke ve zaviyeler bütünüyle maddî desteklerden mahrum edilmemiştir.⁴¹ Fakat on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı bürokrasisinde gelişen merkezîyetçi tutum tarikatlara dönük daha sıkı bir denetimi beraberinde getirmiştir.

Modernleşmenin dayatmaları karşısında tarikatlar, tekke ve zaviyeler yeni devlet ve toplum anlayışına adapte olmaya çalışmışlar, toplumsal hayatın içine karışmışlar ve duruma göre yeni yapılanmaların içine girmişlerdir. Bu bağlamda 1908 yılında II. Meşrutiyetin ilan edilmesiyle birlikte tasavvuf hareketlerinin yeni ve değişik faaliyet/hizmet alanlarında rol aldıkları görülmektedir. Meşrutiyetin oluşturduğu hürriyet ortamında çeşitli din, mezhep ve tarikat mensupları dernekler kurarak, gazete ve mecmualar yayımlayarak aralarındaki bağları kuvvetlendirmenin yollarını aramışlardır. Örneğin Cemiyet-i Sûfiyye bu amaçla kurulan bir cemiyettir. Cemiyetin çıkardığı "Tasavvuf" mecmuası da yeni ve değişik bir tecrübe olarak kayıtlara geçmiştir. Yine *Cemiyet-i Sufiye-i İttihadiye* ve *Muhibban* Dergisi gibi süreli yayınlar da bu bağlamda kayıtlara geçen önemli faaliyet alanları olarak karşımıza çıkmaktadır. Dönemin sıkıntıları ve Birinci Dünya Savaşı, arzu edilen neticelere ulaşmaya imkân tanımadıysa bile kayda değer yeni faaliyet alanları

⁴⁰ Işık, "Devlet ve Tarikat", 9-27.

⁴¹ Ömer Yılmaz, "Tasavvuf Tarikat ve Tekkelerin Türk Toplumundaki Tesir ve Tezahürleri", Osmanlı Devleti'nde Padişah-Sûfi İlişkileri, Ed. Ömer Yılmaz (Ankara: Akçağ Yayınları, 2019), 42-43.

olması açısından önem arz etmektedir.⁴² Bu süreçte Nakşibendilik modernleşme karşısında muhafazakârlığı temsil eden bir grup olmuştur. Örneğin Tanzimat döneminin reformlarında şeraite uygunluktan açık sapma gören Nakşibendiler protesto olayları ile buna tepki göstermişlerdir.⁴³

Modernleşme olgusunun ortaya çıkardığı çoğulculuk ve bireyselleşme süreçleri tasavvuf üzerinde önemli düzeyde etkiler bırakmıştır. Geleneksel toplumlarda tarikat şeklinde kurumsallaşarak Müslüman devletlerin merkezi konumuna yerleşen tasavvuf, süreç içinde bu merkezî konumunu kaybetmiş ve modern toplumlara özgü yeni bir konum elde etmiştir.

Modernleşme hem davranışları yönlendirici hem de bilinç kalıplarını içerici bir paket olarak gelenekselleşen dini kurumsallaşmaları doğrudan etkileyen bir olgu olmuştur.⁴⁴ Bireyselleşme süreciyle birlikte çağdaş toplumlarda bireyin seçim şansı olabildiğince artmış, toplumsal bağlar ise olabildiğince gevşemiş ve miras alınan geleneksel bağların yerini, yeni bağlar almıştır. Modern toplum, geleneksel toplumlardaki dinî bütünlükten çoğulculuğa doğru kaymış, kurumlaşmış dindarlıkta bir gevşeme ortaya çıkmıştır. Bu anlamda çağdaş sanayi toplumlarının din ve dünya görüşleri ile anlam hiyerarşileri kurumsal dinselleşme dönemlerinden farklı olmuştur. Geleneksel dinî kurumların modern dönemlerin toplum hayatında güçlü rol oynamadığını ve modern bireyin anlam dünyasında düzenleyici bir karşılık bulmadığını dile getiren Luckmann'a göre modern sanayi toplumlarında bireye ait dinden bağımsız özerk alanların oluşmasının temel sebebi yaygın bir tüketici yöneliminin ortaya çıkmasıdır. Dinin kurumsal bir kimlikle bireyin davranışları için koyduğu normların yeni dönemde zayıflamaya başlaması bireysel tüketimin sadece ekonomik boyutunda değil, kültürel ilişkiler boyutunda da önemli değişiklikler meydana getirmiştir. Yeni özerk birey hem şahsi kimliğini hem de bireysel nihai anlam sistemini kendisi inşa etmeye başlamıştır. Modern toplumdaki birey nihai anlam sistemi ve bireysel dindarlığı için ne birincil kamusal kurumlardan ne de resmî dinî kurumlardan destek ve onay almamaktadır. Bu yeni döneme ait bireysel dindarlık şekli, içerik bakımından hayli çeşitlilik göstermektedir.⁴⁵

⁴² Mustafa Kara, "Cem'iyet-i Sûfiyye", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7: 335; Kılıç, 73; Mustafa Kara, "Türk Tasavvuf Tarihi Araştırmaları Tarikatlar Tekkeler Şeyhler", 88-89.

⁴³ Kılıç, 75-76.

⁴⁴ Peter L. Berger, "Küreselleşmenin Kültürel Dinamikleri", Bir Küre Binbir Küreselleşme Çağdaş Dünyada Kültürel Çeşitlilik, Ed. Peter L. Berger-Samuel P. Huntington (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003), 20.

⁴⁵ Thomas Luckmann, "Görünmeyen Din Modern Toplumda Din Problemi", Çev. Ali Coşkun-Fuat Aydın (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2003), 85-99.

Modernleşme ile birlikte örf ve din ile özdeşleşen geleneksel kurumların yapılanmaları tasfiye edilmiş, tasavvuf ve meşayihin konumu değişmiştir. Özellikle II. Mahmut dönemi bu süreçte dikkat çekmektedir. Modernleşme süreci resmi İslam'ı önceleyerek tasavvufî çevreleri ötelemiştir. Tanzimat'la birlikte bu durum derinleşmiş ve batılı değerlerle inşa edilen ihtisas sahibi yeni müesseseler merkezi konuma yerleşmiştir. Böylece tekke ve zaviyeler sürdürdükleri işlevlerin birçoğunu bu yeni kurumlara devretmek durumunda kalmıştır.⁴⁶

Osmanlı Devleti'nin tarikatların inanç, zihniyet, tutum ve davranışlarına karşı ilk ciddi refleksi merkezî tekke uygulamasıdır. Bu bağlamda Bektaşî tekke ve zaviyelerine yapılacak olan bütün şeyh/baba atamalarının Hacı Bektâş-ı Velî dergâhında bulunan baba tarafından yapılması sağlanmış ve böylece devletçe problemlili görülen kişiler devre dışı bırakılmıştır.⁴⁷

Modernleşme süreci ile birlikte on sekizinci yüzyılda başlayan bazı uygulamalar on dokuzuncu yüzyıl boyunca devam etmiştir. Meclis-i Meşayih bu uygulamaların en belirgin olanıdır. Bu kuruluşun temel amacı tekke ve zaviyelerdeki ıslahat çalışmalarıdır. Devlet resmî İslâm çerçevesinde tasavvuf çevrelerini dönüştürmeyi amaçlamış ve Meclis-i Meşayih bu amaçla kurmuştur.⁴⁸ Bu bağlamda şeyhlere imtihan usulü getirilmiş, kurumsal tarikatları ayakta tutan vakıflara el konulmuş, vergi maliyetleri getirilmiş, tarikatların hukukî ve adli itibarları kaybolmuş ve yeniçerilik başta olmak üzere askerî ayrıcalıkları ortadan kaldırılmıştır.⁴⁹

5. Tasavvuf Kültürünün Günümüzdeki Taşıyıcıları

Tasavvuf ve tarikat hareketlerine ait bugünkü temayüller eski geleneklerin bir devamı niteliğindedir.⁵⁰ Fakat gelenekle modern arasında yaşanan geçişler, tarihî geçmişleri bulunan güncel dinî grupların kurumsal yapılarını etkilemiştir. Tarikatların geleneksel yapıları önemli düzeyde değişiklik yaşamış ve bazı tarikatların kurumsal kimlikleri görünmeyecek düzeyde zayıflamıştır. Tarikatların dergâhları kapatılmış, faaliyetleri yasaklanmış ve mensupları bireysel dünyalarına çekilmiş olmakla birlikte geleneksel ilişkiler -grupsal bütünlük içinde olmasa bile- devam etmiştir. Mevlevîlik gibi bazı tarikatlar ise bütünlüklerini koruyamadıkları için geleneksel kültürel zinciri parçalanmış,

⁴⁶ Işık, 205.

⁴⁷ Işık, "Şeyhler ve Şahlar", 249-257.

⁴⁸ Bütün çabalara rağmen devlet, Meclis-i Meşayih konusunda arzu ettiği neticeyi alamamıştır.

⁴⁹ Işık, 268-346.

⁵⁰ Güngör, 81, 179.

geleneğin kurumsallaşmış bir yapı içindeki aktarım imkânı ortadan kalkmıştır. Bu anlamda güncel tasavvuf hareketlerinin/dinî grupların sosyal ilişki biçimleri geleneksel formdan farklılaşmış ve Cumhuriyetten önceki fonksiyonlarını icra etme becerileri kaybolmuştur.⁵¹ Modern toplumların din görüşü ile anlam hiyerarşisinin geleneksel kurumsal dinselleşme dönemlerinden farklı oluşu bireyselleşme ve çoğulculuk olgularını baskın duruma getirmiş ve geleneksel tasavvuf yapılanmalarının merkezî konumlarını sarsmıştır.

Tasavvuf hareketleri modernleşme ile ilişkilerinde ve gelenekle bugünü buluşturma çabalarında devamlılık, kırılma, uyum ve yeniden yapılanma gibi birçok farklı durum yaşamışlardır. Örneğin Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen uygulamalar konusunda tarikatlar farklı düzeyde tepkiler göstermişlerdir. Sessiz kalmak, uyumlu tepki göstermek, ileri düzeyde destek vermek, ılımlı olmak, sert bir muhalefet gerçekleştirmek gibi çeşitli düzeylerde tepkiler ortaya çıkmıştır. Bu türden tepkilere ait değişimleri ve tutarsızlıkları oportünizm olarak görmek yerine bireysel düzeydeki fikri temellere işaret etmek daha doğru görünmektedir. Çünkü yeni rejimin uygulamalarına bir meşruiyet zemini bulmak için dinî dayanaklar bulmak gibi uç tutumlar dâhil ortaya çıkabilmiştir. Bu tür meşrulaştırma çabalarına karşı Nakşibendîlik gibi güçlü tabana sahip tarikatların tutumu daha negatif olmuştur. Bu ekol rejime karşı olduğu halde aktif bir mücadele yolunu tercih etmemiş ve pasifist bir politik yol benimsemiştir. Bu açıdan Ziyaüddin Gümüşhanevî geleneğinden gelme geniş Nakşibendî kitlenin doğrudan çatışma yerine gayr-ı resmi bir inşa yolunu tercih ettiği görülmektedir.

Öte yandan uyum araçları olarak tarihin çeşitli dönemlerinde toplumsal kesimlerin çoğunluğunu ortak noktalarda buluşturabilme başarısı gösterebilen tarikatların güncel durumda bu rollerini yerine getirme çabasında oldukları görülmektedir. Sûfîlerin tekkesiz dönemlerde İslâm'ın kültür ve kimliğini muhafaza noktasında pozisyon alma çabalarının ne derece toplumsal karşılık gördüğü ise tartışmalıdır.

Bu yeni dönemle birlikte tasavvuf hareketleri geleneksel yapılanmalarına ve tarihî kurumsallaşmalarına nispetle toplumsal taban olarak daha zayıf, kontrol ettikleri toplumsal yaşam alanları daha dar ve etkiledikleri kitleler daha sınırlı kalmıştır. Fakat Cumhuriyet tarihinin sonraki dönemlerinde yaşanan siyasal değişimler dinin kamusal alandaki görünürlüğünü arttırmış ve bu durum tarikat gruplarının nispeten güçlü pozisyonlar alarak yeni ilişki biçimleri geliştirmelerini sağlamıştır. Gelenekten farklı ve çağın rasyonalitesine uyarlanmış bu yeni ilişki biçimleri bu kültürün sürdürülebilirlik gücünü

⁵¹ Şerif Mardin, "Türkiye'de Din ve Siyaset" (İstanbul: İletişim Yayınları, 1993), 84-85.

arttırmıştır.⁵² Fakat her halükârda kurumsallaşan tasavvufun mekân merkezli (tekke, zaviye, dergâh, türbe vb.) varoluşsal gücünün, modernleştirme ve sekülerleşme süreçlerinin bu mekânları gündelik hayatın dışına çekmesi ile birlikte zayıfladığı kesindir.

Öte yandan Anadolu coğrafyası özelinde yaşanan sanayileşme süreci ve bunun ortaya çıkardığı göç olgusu büyük nüfus kitlelerini şehirlerin kenar mahallelerinde biriktirmiş ve geleneksel tasavvuf kültürünün yeni taşıyıcıları olan yeni cemaat hareketleri bu zeminden beslenerek büyümüştür. Bu yeni dinî grup yapılanmalarında geleneksel formlar aşılmakta, bireyselleşmeler belli düzeylerde hoş görülmemekte ve modern kamusal yapılarla uyumluluk durumu dikkat çekmektedir. Geleneksel tasavvuf hareketlerinin bugünkü takipçileri ile bu yeni cemaat yapılanmaları arasında -zikir, giyim, âdâb-erkân vb. bazı detaylar dışında- gözle görünür bir fark bulunmamaktadır.

Geleneksel tasavvuf hareketleri belli eşikleri aşıp sosyo-ekonomik güç elde ettikten sonra kuruluş aşamasındaki misyon ve vizyonlarını güncellemişler ve yollarına devam etmişlerdir.⁵³ Bu hareketlerin güncellenen versiyonları mekân, faaliyet tarzı, toplumsal konum ve fonksiyonları açısından Cumhuriyet sonrasında şekillenen yeni dinî cemaat formları ile büyük benzerlikler göstermektedir. Görünür olmayan zikir ritüeli ve giyim tarzı ile detay bazı farklar dışında bu iki ekol arasındaki sınır çizgileri belirgin değildir. Yeni döneme ait dinî hareketlere bağlı vakıf ve derneklerin mekânları geleneksel dergâhların fonksiyonlarını icra etmektedir. Zamanın tarikat zamanı olmadığı söyleminin bu yeni sosyolojik duruma işaret ettiği ifade edilebilir. Geleneksel formların modernleşme ile birlikte anlam zeminini kaybettiği ve geleneksel tasavvufa ait kültür ve irfanın yeni dönemin tüm dinî hareketleri tarafından birlikte üstlendiği ifade edilebilir.

Nitekim Kenan Rıfî'nin, "neysek yine oyuz, erenler. Evvelce zahit tekkesinde demsaz idik, şimdi kalp tekkesinde dilsanız. Şimdi ten tekke oldu, gönül de makam, yine kalpler cemal nuruyla doldu" şeklindeki ifadeleri geleneksel tarikat hareketlerinin modern dünyanın şartlarına göre kendilerini yeniden konumlandıklarını göstermektedir. Dolayısıyla devletin hukuken sistemin dışına çıkardığı tarikat hareketleri modern kurum ve kurallara duyarlı yeni örgütsel kimliklerle, kadîm irfanî geleneği yeni dünyanın şartlarına entegre

⁵² Selim Sözer, "Modernleşme Sürecinde Geleneksel Dinî Gruplar: "İskenderpaşa Cemaati" Örneği" Doktora Tezi, (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Sosyolojisi Bilim Dalı, 2018), 125-126.

⁵³ Işık, 214.

etmeye çalışmış ve böylece toplumsal varlıklarını sürdürmeye gayret etmişlerdir. Yine de yaşanan tarihî süreçler tasavvufî irfanın bakiyesini azaltmış, Türkiye’de ve dünyada yaşanan modernleşme ve sekülerleşme süreçleri bu irfanî geleneği örselemiş/öğütmüş eylem ve söylem kabiliyetini azaltmış ve entelektüel birikimini kaybettirmiştir.⁵⁴

Günümüz cemaat hareketleri geleneksel tarikat hareketlerinde mevcut bulunan zikir, silsile, rabıta, çile, giyim vb. davranış kalıplarını, tekke ve dergâh gibi mekânları ve şeyh-mürît gibi hiyerarşileri aşan yeni bir konseptte sahiptir. Kendilerini geleneksel tarikatların devamı olarak gören dinî grupların ise güncel dinî cemaatlerden daha fazla geleneksel izler taşıdıkları ve geleneğin uygulama pratiklerine sahip oldukları bilinmektedir. Buna rağmen Cumhuriyet öncesi tarikat hareketleri ile güncel takipçilerinin eş düzeyde fonksiyonlar yerine getirmedikleri ve tek başına bu kültürün taşıyıcıları olmadıkları ifade edilmelidir.

Teşkilatlı tasavvufun eskiden kalma bazı örnekleri devam etmekle birlikte, bugünkü tasavvuf anlayışında eskiye kıyasla önemli farkların olduğu kesindir. Mesela çile, inziva, şeyhe hizmet vb. uygulama pratikleri bugün için söz konusu değildir.⁵⁵ Modernleşmeyle birlikte ortaya çıkan yeni kamusal alan, tasavvufun irşat yöntemlerinde de önemli değişimlere yol açmıştır. Örneğin mürşitlik popüler kültürle buluşmaya başladıkça mahremiyet sınırlarında çözümler ortaya çıkmıştır⁵⁶

Modernleşme süreci ve buna bağlı bir dizi değişime ek olarak Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen katı laiklik uygulamaları geleneksel tasavvuf hareketlerinden farklı yeni dinî grupların ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır. Tasavvuf hareketlerine ait fonksiyonların çoğu bu yeni dinî gruplar/cemaatler tarafından da üstlenmeye başlamıştır. Bu anlamda Nurculuk ve Süleymancılık yeni dönemde tasavvuf geleneğinin fonksiyonlarından bazılarını üstlenen güncel cemaat hareketlerinden ikisidir. Örneğin Osmanlı Devleti’nde özellikle asabiyet bağlarının güçlü olduğu Doğu Anadolu ve Irak bölgelerinde aşiretler arası ilişkilerde tasavvuf ve tarikatlar siyasî ve sosyo-ekonomik uzlaşının temel zemini iken modernleşme paradigması bu zemini zayıflatmış, tarikat şeyhleri ile aşiret reisleri arasındaki akrabalık ve güç ilişkilerine dayalı geleneksel dengede kırılma yaşanmış merkezîleşme, sekülerleşme ve nihayetinde bireyselleşme süreçleri ile birlikte bu denge değişmiştir. Erken Cumhuriyet döneminin zorla modernleştirme süreci sosyolojik zeminde karşıt tepkiler üretmiş ve tarihî gelenek farklı yapısal formlar içinde kültürel varlığını korumuştur. Bruinessen, Nurculuk hareketini, tarihî geleneğin farklı yapısal

⁵⁴ Işık, 216-217.

⁵⁵ Güngör, 179-180.

⁵⁶ Yıldırım, 171.

formlar içinde varlığını korumasının ve modern dinî hareketlerin/cemaatlerin ortaya çıkışının örneği olarak vermektedir.⁵⁷ Mardin de benzer şekilde Said Nursi ve Nurculuk hareketini tarihî geleneğin ve kültürel mirasın yeni yapısal formlar içindeki devamının bir örneği olarak vermektedir.⁵⁸

Kurumsallaşan tasavvufun tezahür biçimi olan tarikatlar, fertle devlet arasındaki ikincil yapılar olarak birçok toplumsal işlevi yerine getirmektedir. Batı toplumlarında ikincil yapıların* yerine getirdiği koruma fonksiyonunu doğu toplumlarında tarikatlar yerine getirmektedir. Ümmetin vahye ve şeriate dayalı iyiyi emretme ve kötüden sakındırma rolünü pratikte yerel dini cemaatler ve tarikatlar üstlenmektedir.⁵⁹

Tarikat hareketleri çoğulcu bir anlayışla insanları bir arada tutma çabasıdır. Bosna'lı Abdullah Efendi'nin Bosna'da seyr ü sülûkunu tamamlaması Endülüslü İbnü'l-Arabî'nin görüşlerini benimsemesi, Şam'da yaşaması ve Konya'da vefat etmesi, Niyaz-i Mısıri'nin Malatya'da doğup Mısır'da yaşaması, Elmalı'da tasavvuf eğitimini görmesi, dergâhını Bursa'da açması ve Limni'de vefat etmesi tasavvuftaki çoğulcu anlayışın iki somut yansımasıdır.⁶⁰ Hâlbuki postmodern dönemlerin çoğulculuğu atomize bir duruma karşılık gelmekte, çatışmaları derinleştirmekte, etnik ve kültürel ötekileştirmeler üretmektedir.⁶¹ Dolayısıyla ortaya çıktığı günden itibaren insanların sosyal kimliklerine, mezheplerine ve meşreplerine bakmayarak bünyesinde barındıran, farklı kültür ve medeniyetlerin adetlerine ve sembollerine yer veren tasavvuf kültürünün günümüzde aynı pozisyonunu koruyup koruyamadığı önem arz etmektedir.

⁵⁷ Bruinessen, 341-385; Işık, 206-207.

⁵⁸ Şerif Mardin, "Bediüzzaman Said Nursi Olayı Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişim" (İstanbul: İletişim Yayınlar, 1994), 27-99.

* Batı toplumlarında mevcut olan bu ikincil yapılar "hükümdarların çıkardığı ya da onların namına çıkarılan kanunların yükümlülüklerinden muaf yapılar/gruplar" dir. Bu yapılar kendi otoritelerinin geçerli olduğu sınırlar dâhilinde devletin hukuki yetkilerini kullanabilmektedir. Sırasıyla kiliseler, feodal beyler, serbest şehirler ve belediyeler bu yetkiyi kullanmışlardır. Batı'da güçlü ve merkezi bir devletin yokluğu siyasi düzenin daha küçük ve ikincil olan yönetim birimlerince (Yunan polis şehirleri gibi) sağlanmasını beraberinde getirmişti.

⁵⁹ Şerif Mardin, "Din ve İdeoloji" (İstanbul: İletişim Yayınları, 1992), 68-77.

⁶⁰ Ömer Yılmaz, "Tasavvuf Bize Ne Söyler?" (İstanbul: Sûfi Kitap, 2020), 214-215.

⁶¹ Alain Touraine, "Bugünün Dünyasını Anlamak İçin Yeni Bir Paradigma", Çev. Olçay Kunal, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016); 220-250; Yasin Yılmaz, "Barış'ın İslam'ın Temel Kaynakları ve İslam Tarihi'ndeki Yeri", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 10 (2017), 375-397; Yıldırım, age, 85-89.

Grup veya cemaatler -dinî veya seküler- birey için her dönem sıcak bir ortam, keyifli ve rahat bir yer olmuştur. Bauman cemaat ortamının hem güveni hem de riski beraberinde getirdiğini dile getirmektedir. Çünkü ona göre bireyin tökezlemesi durumunda onun elinden tutup ayağa kaldıran cemaat aynı zamanda ona özgürlük bedeli ödetmekte ve kendi olma hakkını sınırlandırmaktadır. Postmodern dönem dinî, seküler, ekonomik, etnik, dijital vb. birçok cemaat türünün yükseldiği bir zaman dilimi olmuştur. Modern çağın yalnızlaşan bireylerine sığınak alanları olarak ortaya çıkan yeni cemaat formlarına dikkat çeken Bauman, bireylere ödetilen bedellere ve kolektivizmin bireyi baskılamasına da vurgu yapmaktadır.⁶²

Sonuç

Bir Müslüman cemaat hareketi olan tasavvufla ilgili bugüne kadar birbirine zıt birçok sosyolojik yorum yapılmıştır. Örneğin “tasavvufun mücadele tarzının İslâm’ın esprisinden uzak kaldığı, sosyolojik anlamda çözüm getirici olmadığı, yapıcı olmaktan ziyade reaksiyoner olduğu ve nizam koyucu olmadığı” şeklindeki eleştirel yaklaşımlardan “dünyanın değişen koşullarına rağmen bu ekolün yeni durumlara uyum başarısı gösterebildiği, Müslüman toplumların gündelik hayatlarına dair problemlere çözüm kaynağı olduğu ve artık büyük bir tasavvuf canlanması/rönesansı yaşandığı” şeklindeki pozitif değerlendirmelere kadar birçok yorum yapılmıştır.⁶³

Fakat tasavvuf hareketlerinin sosyolojik bir olgu olarak tarihte ve günümüzde sivil toplum kuruluşlarına benzer roller oynayarak büyük insan kitlelerini etkilediği tartışmasızdır. Özellikle Osmanlı Devleti’nin yükselme döneminde tekkeler, zaviyeler, dergâhlar ve hangâhlar toplumla iç içe olmuş ve toplumsal sınıfların çoğuna hitap etmişlerdir. Örneğin demirciler, kazzazlar, iplikçiler tekkesi her zenaata hitap eden yapılanmalar olmuştur. Bu hareketler sosyal kimlik inşa etme fonksiyonu bağlamında cömertlik, kardeşlik, diğerkâmlık vb. davranış pratiklerini kurumsallaştırmış; toplumsal bütünleşme ve sosyalleşme işlevi bağlamında sohbet halkaları tesis etmiş; sanat, edebiyat, şiir, musiki ve spor alanlarında eğitimler gerçekleştirmiştir. Örneğin spor alanında okçuluk ve güreş eğitimlerinin gerçekleştirildiği ve bu yöndeki faaliyetlerin icra edildiği tekkeler bulunmaktaydı. Örneğin İstanbul Zeyrek yokuşundaki Pehlivan Mamurlar Tekkesinde üç yüzün üzerinde pehlivan yaşamıştı. İstanbul Ok Meydanındaki Okçular Tekkesi II. Abdülhamit dönemine kadar faaliyetlerini sürdürmüştü. Toplumun farklı kesimleri (Miskinler Tekkesi, Kediler Tekkesi, Edirne Romanlar Tekkesi) özelinde de kurumsallaşarak bu kesimlerin toplumla

⁶² Zygmunt Bauman, “Cemaatler Güvenli Olmayan Bir Dünyada Güvenlik Arayışı”, Çev. Nurdan Soysal (İstanbul: Say Yayınları, 2016), 7-11, 69-79.

⁶³ Güngör, age, 178-179; Yıldırım, 16.

ilişkisinin araçları olan tasavvuf, hastalıklı bireylerin bir tür karantinaya alınma yoluyla rehabilite edilmesi rolünü üstlenmişti. Bütün bu faaliyetler günümüz halk dindarlığının* teşekkülünde büyük rol oynamıştır.⁶⁴

İslam kültür ve medeniyetinin özel bir yanı olan tasavvuf kültürün taşıyıcıları bu olguyu hem ferdi hem de sosyal bir prensip olarak tasavvur etmektedir. Bu anlamda tasavvuftaki halvet salt bir yalnızlıktan çok insanı kuşatan dış dünyanın kötülüklerine karşı mesafe koymak ve kendine yoğunlaşmaktır. Esasında tasavvuf kültüründeki halvet, “halk içinde yaşamak ama Hak ile birlikte olmak” bağlamında önemli bir prensiptir. “Halvet der-encümen” kavramsallaştırması bu tutumu anlatmaktadır. Zâhirde halk ile fakat özde/bâtında Hak ile olma anlamındaki bu yaklaşım özellikle Nakşibendî geleneğinde belirgindir.⁶⁵

Günümüz tasavvuf hareketleri geleneği tüm yönleri ile yaşatma gayesinde oldukları halde çağdaş dönemin şartları buna imkân tanımamaktadır. Postmodern dönemin ekonomik, siyasî, kültürel ve teknolojik şartları tarikatların Anadolu Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde olduğu gibi merkezî konuma yerleşmelerine imkân tanımamaktadır. Bu durum tasavvuf hareketlerinin tarihte gördükleri bir kısım dünyevi fonksiyonlarını çağdaş döneme özgü kurumlara devretmelerini, uhrevî faaliyet alanlarının çoğunu ise modern dönemin dinî grup ve cemaatleri ile paylaşmalarını zorunlu kılmaktadır. Bu durum Berger’in, “modernleşmenin gelenekselleşen dinî kurumsallaşmaları doğrudan etkilediği” yönündeki iddiasını ve Luckmann’ın, “dinin kurumsal bir kimlikle bireyin davranışları için koyduğu normların modernleşme süreci ile birlikte dönüşüm yaşadığı” şeklindeki yaklaşımını doğrular niteliktedir.

Dolayısıyla tasavvuf kültürünün bugünkü taşıyıcıları, sadece geleneğin devamı konumundaki günümüz tarikat hareketleri değildir. Sivil inisiyatifle ortaya çıkan yeni dinî grup ve cemaatler hatta resmî İslâm’ın kristalleştiği Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı kuruluşlar (Kur’an Kursları, Camiler, vakıflar, vb.) da bu kültürün günümüzdeki paydaş taşıyıcıları olarak karşımıza çıkmaktadır.

* Yaşayan din, living religion, Volksglaube, Volksfrommigkeit.

⁶⁴ Ömer Yılmaz, “Tasavvuf Bize Ne Söyler?” 208-209; Yıldırım, age, 125-146.

⁶⁵ Süleyman Uludağ, “Halvet Der-Encümen”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları,1997), 15: 387-388.

Kaynakça

- Amman, Mehmet Tayfun. "Anlamak ve Arınmak: Sosyoloji ile Tasavvuf Arasında Köprülerin Kurulması". *Akademik Platform Eğitim ve Değişim Dergisi*, 1 (2017), 18-22.
- Aydın, Abdullah. "Ebû Zer el-Gıfârî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/266-269. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Bardakçı, M., Necmeddin. "III-IV/IX-X. Yüzyıllarda Tasavvufun Teşekkül Süreci". *İslam Tasavvufunun Teşekkülüne Dair Araştırmalar*, 1-28, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, 2017.
- Bauman, Zygmunt. *Cemaatler Güvenli Olmayan Bir Dünyada Güvenlik Arayışı*. çev. Nurdan Soysal. İstanbul: Say Yayınları, 2016.
- Berger, Peter L. "Dini ve Toplumsal Kurumların Değişimi" *Toplumbilim Yazıları I. Der. ve çev. Adil Çiftçi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Berger, Peter L. "Küreselleşmenin Kültürel Dinamikleri". *Bir Küre Binbir Küreselleşme Çağdaş Dünyada Kültürel Çeşitlilik*. Çev. Ayla Ortaç. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003.
- Berger, Peter L. "Kutsal Şemsiye Dinin Sosyolojik Teorisinin Ana Unsurları". çev. Ali Coşkun. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015.
- Bolat, Ali. "Tasavvufun Doğuşu". *Tasavvuf El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Bruinessen, Martin Van. *Ağa Şeyh Devlet*. çev. Sabiha Banu Yalkut. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.
- Gölpınarlı, Abdülbâki. *100 Soruda Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1969.
- Gündüz, İrfan. *Osmanlılarda Devlet Tekke Münasebetleri*. Ankara: Seha Neşriyat, 1989.
- Güngör, Erol. *İslam Tasavvufunun Meseleleri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2011.
- Haksever, Ahmet Cahit. "Tasavvuf Tanımları". *Tasavvuf El Kitabı*, Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Işık, Zekeriya. *Devlet ve Tarikat Osmanlı Toplumunda Devlet Tarikat İlişkilerinin İdeolojik ve Sosyolojik Zemini*. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2017.
- Işık, Zekeriya. *Şeyhler ve Şahlar Osmanlı Toplumunda Devlet Tarikat İlişkilerinin Gelişim ve Değişim Süreçleri*. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2017.

- Karamustafa, Ahmet, T. "Yesevîlik, Melametîlik, Kalenderîlik, Vefailik ve Anadolu Tasavvufunun Kökenleri Sorunu". *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler*. haz. Ahmet Yaşar Ocak. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Karamustafa, Ahmet T. *Tasavvufun Oluşumu*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Kara, Mustafa. "Cem'iyet-i Sûfiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 7/335, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Kara, Mustafa. *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1999.
- Kara, Mustafa. *Türk Tasavvuf Tarihi Araştırmaları Tarikatlar Tekkeler Şeyhler*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005.
- Kavak, Abdulcebbar. *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî ve Hâlidîlik*. İstanbul: Nizamiye Akademi Yayınları, 2016.
- Kelâbâzî. *Doğuş Devrinde Tasavvuf Ta'arruf*. haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1992.
- Kılıç, Rüya. *Osmanlıdan Cumhuriyete Sufî Geleneğinin Taşıyıcıları*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2009.
- Konur, Himmet. "Zühdden Tasavvufa Geçiş, Tasavvuf'un Gelişimi". *Tasavvuf El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Kuşeyrî, Abdülkerim. *Kuşeyrî Risalesi Sufilerin İnanç ve Ahlakı*. trc. Dilaver Selvi. İstanbul: Semerkand Yayıncılık, 2009.
- Küçük, Hülya. *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihine Giriş*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.
- Luckmann, Thomas. *Görünmeyen Din Modern Toplumda Din Problemi*. çev. Ali Coşkun- Fuat Aydın. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2003.
- Mardin, Şerif. *Türkiye'de Din ve Siyaset*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1993.
- Mardin, Şerif. *Bediüzzaman Said Nursi Olayı Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişim*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.
- Mardin, Şerif. *Din ve İdeoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1992.
- Meyerowitch, Eva de Vitray. *Hız. Mevlâna ve İslam Tasavvufu*. trc. Mehmet Aydın. Konya: Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2012.
- Nicholson, Reynold A. *İslam Sufileri*. çev. Mehmet Dağ vd. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978.

- Ocak, Ahmet Yaşar. *Türk Sufiliğine Bakışlar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Öke, Mim Kemal. *Dervişin Sema Defteri*. İstanbul: Sufi Kitap, 2016.
- Schimmel, Annemarie. *İslamın Mistik Boyutları*. çev. Ergun Kocabıyık. İstanbul: Alfa Yayınları, 20018.
- Sözer, Selim. *Modernleşme Sürecinde Geleneksel Dinî Gruplar İskenderpaşa Cemaati Örneği*. Doktora Tezi, Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Sosyolojisi Bilim Dalı, 2018.
- Touraine, Alain. *Bugünün Dünyasını Anlamak İçin Yeni Bir Paradigma*. çev., Olçay Kunal. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016.
- Uludağ, Süleyman. "Halvet Der-Encümen". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 15/387-388. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Ülgener, Sabri F. *Zihniyet ve Din İslam Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*. İstanbul: Der Yayınları, 1981.
- Sarmış, İbrahim. *Teorik ve Pratik Açından Tasavvuf ve İslam*. İstanbul: Ekin Yayınları, 1997.
- Yıldırım, Ergün. *Sufî Sosyoloji Maneviyatın Toplumsal Varoluşu*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2021.
- Yılmaz, H. Kamil. *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.
- Yılmaz, Ömer. "Tasavvuf Tarikat ve Tekkelerin Türk Toplumundaki Tesir ve Tezahürleri". *Osmanlı Devleti'nde Padişah-Sûfî İlişkileri*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2019.
- Yılmaz, Ömer. *Tasavvuf Bize Ne Söyler?*. İstanbul: Sûfî Kitap, 2020.
- Yılmaz, Yasin. "Cihad Kavramı ve Hz. Peygamber'in (Sav) Mekke İle Medine'deki Uygulamaları", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 22 (2013), 285-307.
- Yılmaz, Yasin. "Barış'ın İslam'ın Temel Kaynakları ve İslam Tarihi'ndeki Yeri". *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 10 (2017), 375-397.

